

Հրատարակչատան կողմէ

Զապէլ Եսայեանի «Սպասման սրահին մէջ» վէպը առաջին անգամ թերթօնի ձեւով լոյս տեսած է «Ծաղիկ» շաբաթաթերթի յաջորդական թիւերուն մէջ, սեպտեմբեր 1903-էն սկսեալ: Այս տպագրութեամբ Եսայեանի առաջին վէպը կ'ունենայ իր անդրանիկ հրատարակութիւնը, որ կու գայ ամբողջացնելու արեւմտահայ գրագիտուիիին գրական ժառանգութեան սկզբնական շրջանին մասին գոյութիւն ունեցող ընկալումները: Ինչպէս նշուած է «Ծաղիկ»ի ծանուցումին մէջ, փարիզեան կեանքէ քաղուած այս վէպին մէջ ներկայացուած է պատկերը հիւանդանոցի բարքերու: Ընթերցողները պիտի տեսնեն, թէ մասնագէտներու եւ մարդասէրներու գործունէութիւնը եւ բարի տրամադրութիւնները կը ջլատուին երկրորդական պաշտօնեաներու կողմէ գործուած զեղծումներուն հետեանքով: **Հրատարակութեան ու խմբագրութեան վերաբերեալ**

**ՄՊԱՍՄԱՆ
ՄՐԱՀԻՆ ՄԷՋ**

Արաս Հրատարակչություն
A r a s Y a y ı n c ı l ı k
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 6519
www.arasyayincilik.com
info@arasyayincilik.com
Sertifika No. 10728

ARAS - ԱՐԱՍ 197

**ՄՊԱՍՄԱՆ ՍՐԱՀԻՆ ՄԷՋ
ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ**

Հրատարակչության պատրաստեցին
Գրիգոր Պլլտեան
Սեւան Տէյիրմենճեան

Կողքը պատրաստեց
Արէտ Կըճըր

Տպագրութիւն
Սենա Օֆսեթ

Նոյեմբեր 2017, Ստանպուլ

ISBN 9786052100073

**ՄՊԱՍՄԱՆ
ՄՐԱՀԻՆ ՄԷԶ**

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

ԶԱՂԷ ԵՍԱՅԵԱՆ

(1878 - 1943?)

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

5 փետր. 1878-ին ծնած է Սկիւտար, ուր ալ ստացած է սկզբնական կրթութիւնը, Ս. Խաչ վարժարանին մէջ: Իր առաջին գրական երկը՝ «Երգ առ գիշեր» արձակ բանաստեղծութիւնը, հրատարակած է 1895-ին, Արշակ Չօպանեանի «Ծաղիկ»ին մէջ:

Դեկտ. 1895-ին, հօրը թելադրանքով կը մեկնի Փարիզ, նման այն բազմաթիւ մտաւորականներուն, որոնք 1890-ներու քաղաքական մթնոլորտին պատճառով ու հայկական կոտորածներու շրջանին հեռացած էին Պոլիսէն: Փարիզի մէջ կը հետեւի Սորպոնի համալսարանի գրականութեան ու փիլիսոփայութեան դասընթացքին՝ դառնալով համալսարանական առաջին հայ կինը: Մէկ կողմէ ալ կ'աշխատակցէր Գուիտոն Լուսինեանին՝ Քըրանսերէն-հայերէն բառարանի պատրաստութեան գործին մէջ: 1900-ին կ'ամուսնանայ պոլսահայ նկարիչ Տիգրան Եսայեանի հետ: Կ'ունենան երկու զաւակ՝ Սօֆի ու Հրանդ: 1902-ին կը դառնան Պոլիս: Յատկապէս կանանց ուղղեալ գրութիւններուն մեծ մասը հրատարակուած է այս շրջանին, 1903-1904-ին, «Ծաղիկ»ին մէջ: Այդ շրջանի կարեւորագոյն գործն է «Սպասման սրահին մէջ» վէպը: Կ'աշխատակցէր նաեւ «Մասիս»ին ու «Արեւելեան մամուլ»ին: Եսայեան ամուլի 1905-ին Փարիզ վերադարձը քննարկումի նիւթ կը դառնայ մամուլին մէջ. հասարակութիւնը չէր գիտցած այս երիտասարդ զոյգին արժէքը:

1905-ին «Արեւելեան մամուլ»ին մէջ կը հրատարակէ «Կեղծ Հանճարներ» վէպը, ուր հեզնութեամբ ուրուագծած էր արեւմտահայ մտաւորականները: Թերթին

խմբագրութիւնը, ընթացք տալով ճնշումներուն, կը դադրեցնէ վէպին հրատարակութիւնը: 1907-ին առանձին գիրքով մը կը հրատարակէ «Շնորհքով մարդիկ» վէպը: Գիրքին մէջ տեղ գտած էին նաեւ մինչ այդ մամուլին մէջ հրատարակած գործերէն մէկ քանին: Հատորը կ'արժանանայ դրական գնահատանքի, այսպէսով Եսայեան կ'ամրացնէ իր տեղը գրական ասպարէզին վրայ:

Մինչեւ 1908-ը կը մնայ Փարիզ: Սահմանադրութեան հաստատումէն ետք կը վերադառնայ Պոլիս: Ատանայի կոտորածի վաղորդայնին, ապրիլ 1909-ին, կը մեկնի Կիլիկիա՝ որպէս մէկ անդամը տեղւոյն վրայ պրպտումներ կատարելու համար կազմուած պատուիրակութեան: Երեք ամիս կը մնայ այնտեղ եւ իր տպաւորութիւնները, դիտարկումներուն արդիւնքները, ակնատեսներու վկայութիւնները կը ներկայացնէ «Աւերակներուն մէջ» գիրքով («Արաս», Բ. տպագրութիւն, մարտ 2012), զոր կը հրատարակէ 1911-ին, Պոլիս: 1914-ին լոյս կը տեսնէ «Երբ այլեւս չեն սիրեր»ը:

Երբ Առաջին աշխարհամարտը կը սկսի, Եսայեան Պոլիս էր տղուն հետ, իսկ ամուսինը՝ Փարիզ, դստեր հետ: 1915-ին, խուսափելու համար իթթիհատական կառավարութեան որոշումով արեւմտահայութեան եւ բազմաթիւ մտաւորականներու դէմ գործադրուած ցեղասպանութենէն, միջոց մը հիւանդանոց կ'ապաստանի, ապա կ'անցնի Պուլկարիա՝ ծպտուելով թուրք կնոջ, յետոյ՝ յոյն ասեղնագործի կերպարներու մէջ:

1917-ին Եսայեան Պաքու է, ուր հայ գաղթականներու ու որբերու համար լծուած է բարեգործական աշխատանքի: Կը գրառէ նաեւ եղեռնէն մազապուրծ անհատներուն վկայութիւնները, որոնցմէ ամենայայտնին է «Ժողովուրդի մը հոգեվարքը», զոր «Գործ»ին մէջ

հրատարակած է 1917-ին: 1918-ին կը հեռանայ Պաքու-
էն՝ հասնելու համար Կիլիկիա, Աղեքսանդրիա, Պէյրուժ
եւ այլ քաղաքներ ցրուած հայ որբերու օգնութեան:
1921-ին դարձեալ Փարիզ է: Այդ շրջանին հրատարա-
կած կարեւոր գործերն են «Վերջին բաժակը» ու «Հոգիս
աքսորեալ»ը: Կ'աշխատակցի Փարիզ հրատարակող
«Երեւան» հանդէսին: 1926-27 թուականներուն կ'այ-
ցելէ Մոսկուա եւ Սովետական Հայաստան: 1928-ին
Մարսէյի մէջ կը հրատարակէ «Պրոմէթէոս ազատագըր-
ւած» գիրքը:

1935-ին Սովետական Հայաստանի կառավարութեան
հրաւերով կը հաստատուի Երեւան, ուր կը դառնայ Հա-
յաստանի գրողներու միութեան վարչութեան անդամ,
արեւմտաեւրոպական գրականութիւն կը դասաւանդէ
Երեւանի պետական համալսարանին մէջ: Այդ տարի-
ներուն հրատարակած ուշագրաւ հատորներն են «Կը-
րակէ շապիկ»ը (1934) եւ «Սիլիհտարի պարտէզները»
(1935): 1937-ին սթալինեան բռնապետութեան տարիներ-
ուն կը ձերբակալուի ուրիշ հայ մտաւորականներու հետ
եւ կ'աքսորուի Սիպերիա: Անհետ կը կորսուի ինչպէս
չատ շատերը: Առեղծուած կը մնան Եսայեանի կեանքին
վերջին տարիները: 1960-ական թուականներուն սովե-
տական իշխանութիւնները կը յայտնեն, թէ Եսայեան
մահացած է 1943-ին:

ԱՌԱՋԻՆ ՎԷՊԸ

ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ

«Բարիզեան կեանքէ քաղուած այս վէպին մէջ հատարմօրէն ներկայացուած պիտի ըլլայ պատկերը հիւանդանոցի բարքերու, եւ հոն ընթերցողները պիտի տեսնեն թէ նոյն իսկ Բարիզի մէջ մեծ գիտուններու եւ մարդասէրներու գործունէութիւնը եւ բարի տրամադրութիւնները կը ջլատուին երկրորդական պաշտօնեաներու կողմէ գործուած զեղծումներուն հետեւանքով: Այս վէպին միջավայրը որքան ալ օտար ըլլայ մեզի, ամէն համեմատութիւն պահելով, կրնայ շահագրգիռ ըլլալ մեր ընթերցողներուն համար ալ, քանի որ վէպին անձերուն մարմնական ցաւերը եւ հոգեկան վիճակները ընդհանուր յատկանիշ մը ունին»:

Այսպէս կը ծանուցանէ «Ծաղիկ»ի խմբագրութիւնը, թերեւս Միքայէլ Շամտանճեան, Սպասման սրահին մէջ վէպի առաջին հրատարակութիւնը, շաբաթաթերթի էջերուն մէջ, 1903-ի սեպտեմբերին: Յատկանշական կարճուճով մը «մեր համակրելի աշխատակից Տիկին Զապէլ Եսայեանի» «ինքնագիր» վէպը կը դնէ արեւմտահայ գրականութեան առաջին վէպերէն Յովհաննէս Հիսարեանի Խոսրով եւ Մաքրուհի (1851) վերահրատարակման կողքին, «Ծաղիկ»ի յետագայ թիւերուն մէջ: Կարելի էր պարագայական նկատել այս յղումը եթէ նոյն ատեն, շաբաթաթերթի նոյն թիւին մէջ չսկսէր «Վէպը թըրքահայոց մէջ» խորագիրը կրող յօդուածաշարք մը: Եսայեանի առաջին վէպը, ըստ ամենայնի, վերսկիզբն է

կարծէք երկար ատեն գրաքննութեամբ, այսինքն՝ միայն քաղաքական ճնշումով, խափանուած գրական այդ սեռին: Նոյն ատեն սկիզբն է -բայց այն ատեն ասիկա գուշակելի անգամ չէր կրնար ըլլալ- Զ. Եսայեանի վիպային ծաւալուն արտադրութեան, երբ շուտով ետեւ ետեւի լոյս պիտի տեսնեն չլուներն ու ըմբոստները, Վէպը, Կեղծ հանճարները եւ Շնորհքով մարդիկը մինչեւ Աւերակներուն մէջի շրջադարձը (1911): Ընթերցողներուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը ներկայիս ծանօթ չէ ասոր, ինչպէս այս վիպային գործերու կողքին՝ նոյն շրջանին գրուած նորավէպերու ընդարձակ, ամեն կողմ գացող կալուածին, ուր բարքերու պատկերացում, խորհրդապաշտ պատում եւ ինքնավերլուծում կը մըրցին իրարու հետ (տես Սկիւտարի վերջալոյսներ, Իսթանպուլ, 2009):

Յայտնի չեն մեզի պայմանները որոնց մէջ Զապէլ Եսայեան գրած է Սպասման սրահին մէջը: Հաւանաբար Փարիզ բնակութեան վերջին ամիսներուն, այսինքն՝ 1901-1902 թուականներուն, Քրանսերէն, ըստ երեւոյթին, նախքան Պոլիս վերադարձը: Կարելի է ենթադրել որ տունդարձին՝ թարգմանած է զայն եւ յանձնած «Ծաղիկ»ին, որուն սկսած էր աշխատակցիլ Յանցաւոր կինը նորավէպով, մինչ նոյն ամիսներուն Իզմիրի «Արեւելեան մամուլ»ը կը հրատարակէր Սատարօֆը (յունիս 1903-ին. պատմուածքի տիպարը որեւէ կապ չունի վէպի Սատարօֆին հետ, թէեւ այս անունի նոյնութիւնը խռովիչ կէտ մը կը մնայ):

Վէպին շրջանակը Փարիզի մայրանոցներէն մէկն է, *Maternité Port-Royal*ն ու հոն տիրող մթնոլորտը, որ Եսայեան ճանչցած կրնար ըլլալ իր աղջկան՝ Սօֆիի ծնունդին առթիւ (1901): Փորձիչ պիտի ըլլար վէպի մէջ տարտամօրէն ներկայացուած «օտար» եւ անանուն

կնոջ մը կերպարը նոյնացնել նոյնինքն հեղինակին: Բայց նման նոյնացումի համար բաւականին տուեալ չունինք, մանաւանդ որ օտարուհին ո՛չ պատմասանի դեր կը կատարէ, ոչ ալ կարեւոր տեղ կը գրաւէ: Ամեն պարագայի՝ անձնական փորձառութեամբ մայրանոցի պայմաններուն մօտէն ծանօթութիւն մը դժուար չէ երեւակայել վէպի ետին: Կ'արժէ նշել, որ գրողի առաջին նորավէպերուն մէջ, ինչպէս օրինակ Ախտաւոր հոգիներ («Մասիս», 1903, թիւ 3), Ցաւին հեշտանքը («Ծաղիկ», 1903, թիւ 24), վերոյիշեալ Սատարօֆը հիւանդանոցը կամ անոր հին ու նոր բնակիչները կ'ոգեկոչուին յաճախ, առանց որ այդ ոգեկոչումը վերաբերի բոլորովին անհատական կացութեան մը: Նոյնը ի զօրու է վէպին համար, ուր մայրութեան ենթակայական փորձառութիւն մը չէ որ ուղղակի կը գրուի, այլ միայն վիպաստեղծ պատումի մը մէջ, միջնորդուած՝ կեդրոնական կերպարէ մը՝ Էւայէն, ասոր ամուսնի Անտրէի եւ բարեկամ Սատարօֆի շրջանակով:

Սպասման սրահի մէջ վէպը նախապէս գրուած կը թուի ըլլալ Ֆրանսերէն: Եսայեան ունի պզտիկ արտադրութիւն մը այդ լեզուով գրուած էջերու: Ասոնցմէ մին է օրինակ *La Volupté de la douceur*ը, լոյս տեսած քիչ ծանօթ գրական հանդէսի մը մէջ («*La Grande France*», Փարիզ, 1902): Նոյն նորավէպը հազիւ տարի մը ետք կը հրատարակուի հայերէն տարբերակով. Ցաւին հեշտանքը («Ծաղիկ», 1903): Մէկ լեզուէն միւսը փոխադրութիւնը ակնյայտ է: Որքան ալ Ֆրանսաբան դարձուածքներ տեղական գոյնին նպաստեն՝ վէպի երկխօսութիւններու երկայնքին, գրութեան մէջ անոնք կը կազմեն ակնյայտ հետքերը երկրորդ լեզուի մը խորունկ ներթափանցումին: Հակառակ այս առաւել կամ նուազ նեղացուցիչ (դժուար կը հանդուրժենք իր լեզ-

ւին չտիրապետող գրող մը), թերեւս անխուսափելի հանգամանքին՝ Սպասման սրահին մէջը հայ վէպի պատմութեան մէջ այն հազուագիւտ վէպերէն մին է որ կը սեւեռէ ամբողջապէս ոչ-հայկական միջավայր մը: Երեւոյթը այնքան ակնառու է որ «Ծաղիկ» արդէն աւելորդ չէ սեպած երեւոյթը ընդգծել: Արդեօք նախապէս Ֆրանսական հասարակութեան ուղղուի՞լն է պատճառը ասոր, թէ՞ մակաբոյժ թեմայէ մը խուսափելու եւ պատուամը արեւմտեան կորիզի մը վրայ կեդրոնացնելու վիպային պահանջքը: Ինչ ալ ըլլայ հարցումին պատասխանը «Հայկական»ին բացակայութիւնը բացորոշ ընտրութիւն է: Ճիշդ այնպէս ինչպէս հայկական Փարիզին ու ասոր ուսանողական միջավայրին ընտրութիւնը պիտի հիմնէ Կեղծ հանճարները, քանի մը տարի ետք, 1905-1906-ին: Ճրանսականի ու հայկականի նման տեղաբաշխում ինքնին նշանակալից ըլլալէ չի դադրիր:

Առաջին վէպ՝ օտար բայց ծանօթ աշխարհի մը նուաճում՝ Սպասման սրահին մէջը ունի անկասկած կառուցման թերիները, որոնց մատնանշումը զանց կ'առնեմ այստեղ, ձգելով ընթերցողին միտքը ազատ նման մտահոգութենէ: Եւ արդէն, մէկ դար ետք հատորով հրատարակուող ու վերջապէս ինքզինք գտնող գործ մը այդ միտումով չ'ընկալուիր: Եսայեան կը ձեռնարկէ փարիզեան իրականութեան մը վիպացումին, բոլորովին աներեւոյթ պատմասանի մը բերնէն: Շահեկան կը մնայ ճիգը մայրանոցի կեանքին ընդմէջէն անշուշտ կեանքի բովանդակ մը յօրինելու մեր առջեւ, զայն խտացնելով գրեթէ միայն ստորադաս խաւը հարուածող դժբախտութեան շուրջ: Դժբախտութիւն՝ որ ժանտախտի պէս ամեն տեղ է վէպին մէջ, գրեթէ բոլոր մակարդակներուն: Թէ՛ ցոյցի հանուած, թէ՛ ալ լռելեայն պարսաւի ենթարկուած: Հոս է քաղքենի ընկերութեան անտեսուած,

արհամարհուած ու ոտնակոխ խոնարհագոյն խաւը իր քանի մը երեսակներով, ինչպէս կ'ուզէր «իրապաշտ» հանգամանքը, մահուան ու վերապրումի մեծ խաղին մէջ: Վէպին գրեթէ միապաղաղ ցուբտն ու մթուփիւնը, անհիւրընկալ մթնոլորտը, հագիւ ծնած տենչանքներու խամրումը կը պարզեն յուսահատ, անհորիզոն կնոջական-մայրական աշխարհ մը, որ կրնայ միայն մեր մտքին հարցումներ ստեղծել ինչ կը վերաբերի վարչարարական այսքան սանձարձակօրէն բանող մեքենային: Ըստ ամենայնի՝ Եսայեան նման դաժան մթնոլորտի ոգեկոչում իր լրումին պիտի հասցնէ միայն Աւերակներուն մէջ, տարբեր համաժիրի մէջ անշուշտ, բայց թերեւս աւելի վճռական արդիւնքով:

Պէտք է հասնիլ մինչեւ վէպի վերջին էջերը հետզհետէ անդրադառնալու համար որ մայրանոցը լինելութեան ու մեռելութեան խորհրդանշական վայրն է: Գրուած է արդէն. կեանքը՝ մայրութեան մեծ սիրոյ ու տառապանքին ընդմէջէն մտածուած, ուրիշ բան չէ քան դեգերում մը «սպասման սրահներու մէջ», ուր կը տիրեն գրկանք եւ օտարում: Արմատական, ընդհանրացեալ աքսոր: Եւ քանի որ նման մարդկային կացութիւն գուրկ է որեւէ լոյսէ ու յոյսէ, որեւէ հեռանկարէ, լիութենէ եւ ինքնացումի հնարաւորութենէ՝ վէպը կը յանգի բացարձակօրէն բաց աւարտի մը: Վէպին մէջ չկայ նոյնիսկ այն յուսադրական, այսինքն՝ պարզապէս դրական յորդորը որ կ'աւարտէ Աւերակներուն մէջը: Այսպէս երբեք պիտի չգիտնանք ի՞նչ պիտի ըլլայ ճակատագիրը էւային, որ հիւանդանոցային այնքան սովորականօրէն ահուելի առօրեային մէջ, վիշտէն բթացած մտքով, սահմուկած կը սպասէ կռահելի միակ դէպքին, որ պիտի վերաբերէր իրեն, միայն իրեն. եկած ու դեռ չեղած մահուան:

Աշխարհ-մայրանոցի սրահը կը բանի ընդարձակ այլաբանութեան մը նման, որ հայկական ըլլալու պէտքը չունի փոխադրելի եւ ըմբռնելի ըլլալու համար: Հոն դեգերողները անշուշտ «ընդհանուր յատկանիշ» մը ունին. սպասուժը, մշտական սպասուժը անսկիզբ ու անվերջ բանի մը, ժամանակին մէջ եւ անկէ վեր, որ ծանօթ է բոլոր մահկանացուներուն եւ որ անոնցմէ ո՛չ մէկը գիտէ իսկապէս: Եսայեանի վէպը նման ծայրագոյն սպասուժի մը փորձառութիւնն է որ կը պատմէ իր միջոցներով:

Փարիզ, 14 Հոկտեմբեր 2017

Յեռ.գրութիւն

Սպասման սրահին մէջը, որքան մեզի յայտնի է, ցարդ երբեք չէ հրատարակուած առանձին հատորով: Եղած է թերթօնային հրապարակում («Յառաջ»), մեկնող անշուշտ «Ծաղիկ»էն: Մեր տրամադրութեան տակ չենք ունեցած որեւէ ձեռագրային նմոյշ: Չենք խորհիր որ ալ նման նիւթ պահպանուած ըլլայ: Բաւարարուած ենք 1903-ի հրատարակութեամբ: Ջանացած ենք, կարելի եղածին չափ գրութիւնը գերծել տպագրական սխալներէն, ուղղադրական հակասութիւններէն ու կէտադրական կոպիտ զանցումներէն: Քանի մը զարտուղութիւններ մէկդի դըրած, եւ ի մտի ունենալով որ եղածը բաղդատական կամ գիտական հրատարակութիւն չէ, կիրարկած ենք արեւմտահայերէնի ժամանակակից ուղղագրութիւնը:

ՄՊԱՍՄԱՆ ՄՐԱՀԻՆ ՄԷՋ